

KATARZYNA SPURGJASZ

UNIwersytet Warszawski

NOWE USTALENIA DOTYCZĄCE PROWENIENCJI PRZEKAZU
MISSA SUPER O GLORIOSA DOMINA
MARCINA MIELCZEWSKIEGO PL-WU RM 6243

Wśród utworów Marcina Mielczewskiego, jednego z najwybitniejszych kompozytorów polskich epoki baroku, *Missa super O gloriosa Domina* zajmuje miejsce szczególne. Pomijając tutaj kwestie muzykologicznej analizy samego dzieła i oceny jego znaczenia – podejmowane już przez badaczy wielokrotnie¹ – wypada zauważyć, że jest to jedno z dwóch pełnych opracowań *ordinarium missae* autorstwa Mielczewskiego, które zachowały się do dziś w postaci źródłowej². Dysponujemy

- ¹ Zob. np.: Hieronim Feicht, „Marcin Mielczewski – Missa super O gloriosa Domina”, w: *Księga pamiątkowa ku czci profesora Adolfa Chybińskiego w 70-lecie urodzin*, Kraków 1950, s. 218–232, przedruk w: Hieronim Feicht, *Studia nad muzyką polskiego renesansu i baroku*, red. zespół, Kraków 1980, s. 455–470; Zofia Dobrzańska, „Rola norm modalnych w kształtowaniu dzieł Marcina Mielczewskiego”, *Muzyka* 31 (1986) nr 3, s. 3–47; Tomasz Jasiński, „Prima i seconda prattica w twórczości Heinricha Schütza i Marcina Mielczewskiego. Przykład odmiennych postaw stylistycznych w okresie baroku”, *Muzyka* 32 (1987) nr 1, s. 21–29; Zygmunt M. Szwejkowski, „Z problemów techniki polichoralnej Marcina Mielczewskiego”, w: *Marcin Mielczewski. Studia*, red. Zygmunt M. Szwejkowski, Kraków 1999, s. 125–137; Barbara Przybyszewska-Jarmińska, „The Polish contribution to Central European music culture in the seventeenth century. The case of Marcin Mielczewski”, *Muzikološki Zbornik/Musicological Annual* 40 (2004), s. 137–148; Barbara Przybyszewska-Jarmińska, „Polychoral compositions and/or polychoral performances. On sacred works by Marcin Mielczewski from sources originating from Gdańsk and Silesia”, w: *Musica Baltica. Im Umkreis des Wandels – von den „cori spezzati” zum konzertierenden Stil*, red. Danuta Szlagowska, Gdańsk 2004, s. 256–264; Barbara Przybyszewska-Jarmińska, „Die Überlieferung der geistlichen Musik von Marcin Mielczewski (+1651) in Schlesien, Mähren und Sachsen”, w: *Ständige Konferenz Mitteldeutsche Barockmusik in Sachsen, Sachsen-Anhalt und Thüringen e. V. Jahrbuch 2004* [wyd. 2005], s. 261–271; Zygmunt M. Szwejkowski, „Materiał pieśniowy w mszach koncertujących Marcina Mielczewskiego”, w: *Muzyka wobec tradycji. Idee – dzieło – recepcja*, red. Szymon Paczkowski, Warszawa 2004, s. 227–236; Barbara Przybyszewska-Jarmińska, „The role of Heinrich Schütz and Silesian musicians in the dissemination of the repertoire of the Polish Royal Chapel led by Marco Scacchi in Silesia, Saxony and Thuringia”, *Schütz Jahrbuch* 32 (2010), s. 17–28.
- ² Drugim kompletnym opracowaniem jest *Missa pro Nativitate Domini Nostri*, zob.: Barbara Przybyszewska-Jarmińska, *Marcin Mielczewski – Opera omnia. Katalog tematyczny utworów*, Warszawa 2013, s. 121. Zachowane kompletnie przekazy *Missa Cerviensiana* i *Missa Triumphalis* obejmują tylko części *Kyrie* i *Gloria* (ibid., s. 108, 135). *Missa Sancta Anna* zachowana jest jedynie w postaci częściowo nieczytelnych fotografii, źródło zaginęło podczas II wojny światowej (ibid., s. 124–125).

obecnie aż trzema jej przekazami, w tym dwoma kompletnymi (jeden z nich zawiera wszystkie części, w drugim brak części *Credo*); z trzeciego przetrwały jedynie głosy altu i basu. Wszystkie trzy źródła są rękopiśmienne, we wszystkich utwor ten wpisano około połowy XVII w. i wszystkie – jak sugeruje Barbara Przybyszewska-Jarmińska – powiązane są ze Śląskiem lub pograniczem Śląska i Wielkopolski³. Zanim przejdziemy do nowych ustaleń dotyczących proveniencji rękopisu PL-Wu RM 6243, zawierającego kompletny przekaz pełnego opracowania cyklu *ordinarium*, przedstawimy pokrótce dotychczasowy stan badań nad proveniencją wszystkich trzech przekazów.

1. D-B Amalie Bibliothek 600, rękopiśmienna tabulatura organowa zapisana notacją nowoniemiecką, datowana na l. 1648–69. Jej zawartość opisał już w XIX w. Robert Eitner⁴. Msza Mielczewskiego wpisana została przez kopistę 21 VIII 1651 r. w miejscowości Szlichtyngowa, co wnioskować można z inskrypcji na końcu utworu⁵. Szlichtyngowa, położona na granicy Śląska i Wielkopolski, była miastem założonym w latach czterdziestych XVII w., w którym osiedlali się ewangelicy uciekający ze Śląska po wojnie trzydziestoletniej. Według Roberta Eitnera całość tabulatury spisana została przez tę samą osobę – Matthaëusa Haertla, działającego później jako organista w Sulechowie (Züllichau)⁶. Opinię tę podziela Barbara Przybyszewska-Jarmińska:

Sporządził ją [tabulaturę D-B Am. Bibl. 600] Matthaëus Härtel, organista w Sulechowie (Züllichau) na Śląsku, który przez około 40 lat zapisywał w systemie nowoniemieckim przede wszystkim aktualny w jego czasach repertuar autorstwa twórców różnego pochodzenia (między innymi własne kompozycje), kończąc pracę w roku 1670⁷.

Inne zdanie ma na ten temat Zygmunt Szweykowski:

Rękopis ma wiele luk w paginacji, być może, że jest to kilka rękopisów oprawionych razem, lub może w środek głównego rękopisu został wprawiony rękopis inny. Świadczyłyby o tym nie tylko różne charakterystyki pisma, daty wcześniejsze występujące po późniejszych, lecz także powrót pierwszego skryptora na końcowych kartach tabulatury⁸.

3 Barbara Przybyszewska-Jarmińska, *Muzyka pod patronatem polskich Wazów: Marcin Mielczewski*, Warszawa 2011, s. 188–191.

4 Robert Eitner, *Katalog der Musikalien-Sammlung des Joachimsthalischen Gymnasium zu Berlin*, Berlin 1884, s. 6–11.

5 „Abgesetzt in Schlichlingsheimb d. 21 Aug: Ao: 1651. ist d. erste Stück so ich alhier abgesetzt”, D-B Amalie Bibliothek 600, f. 100v.

6 „Ein Orgeltabulaturbuch aus der Mitte (1643) des 17. Jahrhdts., in Pappbd. Der Schreiber der Partitur hiess Marth. Haertel und war Organist in Züllich, doch 1651 lebte er in Schlichlingsheimb. Die früheste Jahreszahl ist 1648, die späteste 1669. [...] Die Tabulatur ist von einer Hd. bis zum Ende geschrieben und zeigt eine schöne saubere Schrift”, zob.: R. Eitner, op. cit., s. 6–7.

7 B. Przybyszewska-Jarmińska, *Muzyka pod patronatem*, op. cit., s. 189.

8 Marcin Mielczewski, *Opera omnia*, t. 3, *Msze koncertujące*, red. Zygmunt M. Szweykowski, Kraków 2003 (= Monumenta Musicae in Polonia), s. 205.

Niezależnie od tego, czy Matthaëus Haertel był kopistą całości rękopisu, czy tylko jego części, tabulatura ta powstała z pewnością w protestanckim środowisku pogranicza Śląska i Wielkopolski. Haertel był nie tylko organistą w Sulechowie na ziemi lubuskiej, lecz także kompozytorem (sześć wielogłosowych mszy jego autorstwa wpisanych zostało do omawianej tabulatury) i autorem traktatu organologicznego, tzw. zbioru Haertla, zachowanego obecnie w Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz w Berlinie pod sygnaturą Mus. ms. theor. 335⁹. Mimo obecności w literaturze przedmiotu postaci Matthaëusa Haertla, od roku 1652 sulechowskiego organisty, a także kopisty tabulatury organowej i kompozytora¹⁰, oraz Matthaëusa Haertla, organisty w Züllichau od roku 1652, autora traktatu o tematyce organologicznej D-B Mus. ms. theor. 335, stanowiącego cenne źródło do dziejów budownictwa organowego na Śląsku i ziemi lubuskiej¹¹, nikt dotychczas, o ile nam wiadomo, nie powiązał ze sobą i nie utożsamił tych osób [!]. Zarówno postać Haertla, jak i rękopis D-B Amalie Bibliothek 600 niewątpliwie wymagają dalszych badań.

2. D-B Mus. ms. 40073 (Bassus), PL-Kj Mus.ms. 40300 (Quintus), rękopiśmienne antologia utworów religijnych; prawdopodobnie tworzona w I poł. XVII w. (na początku głosu Bassus podano trzykrotnie datę 1605, część utworów wpisano jednak najpewniej nawet kilkadziesiąt lat później). Zbiór składał się pierwotnie prawdopodobnie z siedmiu ksiąg głosowych (S, A, T, B, 5, 6, bc?). W kilku miejscach w obu księgach głosowych wpisano uwagi wykonawcze w języku polskim. Na tej podstawie Zygmunt Szweykowski stwierdził, że „księgi głosowe są rękopisem niewątpliwie proveniencji polskiej, używane przez polskich muzyków, niewykluczone, że przez członków kapeli królewskiej”¹². Barbara Przybyszewska-Jarmińska stawia natomiast hipotezę o śląskiej, być może klasztornej, proveniencji tego przekazu:

Jeżeli chodzi o miejsce sporządzenia zbioru, w rękopisie nie znaleziono informacji pozwalających na jednoznaczne jego sprecyzowanie, ale nie stwierdzono też przesłanek wskazujących, że miejscem tym był polski dwór królewski. Z uwagi na zawartość antologii (pełne cykle mszalne, pieśń poświęcona polskim świętym) i występujące w źródle polskojęzyczne inskrypcje można uznać za pewne, że rękopis powstał w rzymskokatolickim środowisku polskim. Użyty papier ze znakami wodnymi znanymi ze źródeł śląskich, a także ogromne prawdopodobieństwo, iż znaczną część wpisów dokonano wykorzystując wymienione

9 Na temat tego źródła zob. np. Wolfgang J. Brylla, „Nieznany XVII-wieczny zbiór dyspozycji organowych”, w: *Beiträge zur Musikgeschichte Schlesiens. Musikkultur – Orgellandschaft. Tagungsbericht Liegnitz 1991*, red. Jarosław Stępowski, Helmut Loos, Bonn 1994, s. 327–351.

10 Zob. np. wspomniana wyżej literatura: R. Eitner, *Katalog der Musikalien-Sammlung*, op. cit., s. 6–11; B. Przybyszewska-Jarmińska, *Muzyka pod patronatem polskich Wazów*, op. cit., s. 189.

11 Zob. np. Robert Eitner, „Hertel, Matthaëus”, w: *Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten der christlichen Zeitrechnung bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts*, t. 5, Leipzig 1901, s. 130; W. J. Brylla, op. cit., s. 327–351.

12 M. Mielczewski, *Opera omnia*, t. 3: *Msze koncertujące*, op. cit., s. 206.

antologie muzyki włoskiej wydane w Niemczech, stanowią argumenty zachęcające do postawienia hipotezy, że ta rękopiśmienna antologia była spisywana na Śląsku, na przykład w którymś z klasztorów gromadzących jeszcze wówczas zakonników polskiego pochodzenia [...]. Niestety niedostatecznie poznane zostały dzieje życia muzycznego w tych ośrodkach. Dlatego trudno stwierdzić, w którym z nich w pierwszej połowie XVII w. możliwe było wykonywanie utworów koncertujących i zapewne polichóralnych (do ośmiu głosów)¹³.

3. PL-Wu RM 6243, rękopis powstały prawdopodobnie w latach pięćdziesiątych XVII w. (przed 1656), zawierający komplet głosów *Missa super O gloriosa Domina* (Cantus, Altus, Tenor, Bassus, Quinta Vox, Sexta Vox, Bassus Generalis). W głosie Bassus Generalis oraz na obwolucie wpisane zostały noty własnościowe informujące o kolejnych jego posesorach i prawdopodobnie użytkownikach¹⁴. Na ich podstawie można wnioskować, że rękopis przechowywany był w Żmigrodzie, oraz że zmieniał właściciele przynajmniej trzy-, a może i czterokrotnie. Pisał już o tym w 1950 r. Hieronim Feicht:

Pewne, choć niewielkie światło na historię tego rękopisu rzuca notatka z wewnętrznej strony okładki Basso continuo: „1656 Hoc Sacrum donatum a Theophilo Freytag Dracomontano possideo C. I. W. Cantor ibidem 1657 12 May”, a poniżej, innym atramentem, dziś już wyblakłym, cząstka napisu, którego dalszy ciąg został odcięty: „Hoc sacrum ex liberatione [właśc. ex liberalitate – KS] Dni Christophori Ignatii...”. [...] Z powyższych napisów dadzą się wysnuć następujące wnioski: Monogramista C.I.W. stwierdza, że posiada to Sacrum z daru Teofila Freitaga, Dracomontanusa, a więc mieszkańca Trachenberg-Żmigrodu, albo Smogorzewa, leżącego w powiecie żmigrodzkim, gdzie C.I.W. jest kantorem. Dalszym właścicielem był Krzysztof Ignacy, który podarował ten rękopis komuś niewiadomemu. Nazwisko owego Krzysztofa Ignacego oraz nazwisko obdarowanego zostały niestety odcięte. Figuruje jeszcze ponadto na okładce monogram I.C.Z. Ostatecznie rękopis stał się własnością Kirchenmusikalisches Institut, a obecnie [1950 – przyp. K.S.] Zakładu Muzykologicznego przy Uniwersytecie Wrocławskim¹⁵.

- 13 Barbara Przybyszewska-Jarmińska, „Historia w źródłach muzycznych wyeksponowana i ukryta, czyli o siedemnastowiecznych mszach z rękopisów I-RVat Capp. Sistina 107 oraz D-Bds Mus. 40073 wraz z PL-Kj Mus. 40300”, *Muzyka* 47 (2002) nr 3–4, s. 56.
- 14 PL-Wu RM 6243, obwoluta: „MISSA | super | O gloriosa Domina | a 6 | 2 C 1 A 2 T: i. B | Auth: | Mart: Milczewski | N° 1. I. C. Z.”; bc: „1656 | Hoc Sacrum donatum a Theophilo. | Freytag Dracomontano possideo | C. I. W. Cantor ibidem | 1657. 12 May. | [inną ręką: Hoc Sacrum ex liberalitate D[omi]ni Christophori Ignaty]”.
- 15 H. Feicht: op. cit., s. 455–456. W 1952 r. kontrowersyjną decyzją ówczesnych władz zlikwidowano Zakład Muzykologii na Uniwersytecie Wrocławskim, a należące do niego zbiory przeniesiono do Warszawy, gdzie znajdują się do dziś w Bibliotece Uniwersyteckiej. Historia tych zbiorów została już wielokrotnie omówiona w literaturze, zob. np. Adam Mrygoń, „Dolnośląskie rękopisy muzyczne w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie”, w: *Beiträge zur Musikgeschichte Schlesiens*, op. cit., s. 285–291; Maria Burchard, „Losy wrocławskich kolekcji muzycznych po 1945 roku”, w: *Muzykologia we Wrocławiu. Ludzie – historia – perspektywy*, red. Maciej Gołąb, Wrocław 2005, s. 91–99; Agnieszka Drożdżewska, *Życie muzyczne na Uniwersytecie Wrocławskim w XIX i I połowie XX wieku. Edukacja muzyczna – działalność naukowa – ruch koncertowy*, Wrocław 2012 (= Acta Universitatis Wratislaviensis 3381, Musicologica Wratislaviensis 7), passim.

Późniejsza literatura przedmiotu dotycząca proveniencji tego źródła ogranicza się jedynie do odwołań do powyższych ustaleń¹⁶. Instytucje, osoby czy choćby środowisko wyznaniowe, stanowiące kontekst powstania i użytkowania tego materiału, pozostawały bliżej nieznanne. Tych właśnie kwestii dotyczą nowe ustalenia na temat proveniencji rękopisu PL-Wu RM 6243.

Na obecnym etapie badań Theophilus Freytag ze Żmigrodu, pierwszy znany właściciel rękopisu, pozostać musi jednak również bliżej nieznanym¹⁷. Nie wiadomo, czy mszę Mielczewskiego, której wszystkie głosy sporządzone zostały przez jednego kopistę, zapisał on własnoręcznie. Monogramistę C.I.W., żmigrodzkiego kantora, któremu została ona przekazana, udało się zidentyfikować na podstawie źródeł archiwalnych jako Christophu Johanna (Ioanna) Wernera. Jest on wymieniany wielokrotnie w żmigrodzkich księgach metrykalnych jako kantor parafii katolickiej i rektor szkoły w l. 1655–72¹⁸, poświadczony też jako rektor szkoły w aktach wizytacji biskupiej z l. 1666/67¹⁹. Z zapisów w księgach metrykalnych wynika jednoznacznie, że miał on na drugie imię Johannes; nie był więc tożsamy z wymienionym w następnej nocie proveniencyjnej Christophorusem Ignatiusem nieznanego nazwiska, choć na to mógłby wskazywać układ wpisów (kolejny właściciel dostałby rękopis od żmigrodzkiego kantora C.I.W., a zapisując tę informację, rozwinąłby C.I. jako „Christophori Ignatij”).

Żmigrodzki kantor Christoph Johannes Werner pochodził z Ziębic²⁰. Za *terminus ante quem* jego urodzenia, wobec braku przekazów źródłowych zawierających dokładną datę, należałoby przyjąć orientacyjnie rok 1635 (wnioskując po datach jego ślubu i aktywności zawodowej). Był dwukrotnie żonaty, po raz pierwszy

16 Zob. np. M. Mielczewski, *Opera omnia*, t. 3: *Msze koncertujące*, op. cit., s. 204–205; B. Przybyszewska-Jarminińska, *Muzyka pod patronatem*, op. cit., s. 188.

17 W źródłach nie odnaleziono dotychczas żadnej osoby o tym nazwisku, noszącej imię Theophilus (Gottlieb), którą można by powiązać z tym ośrodkiem. Jednocześnie nazwisko to wydaje się na tyle popularne, że trudno wskazywać osoby mogące być z tą postacią spokrewnione, nawet jeśli działały w podobnym czasie w pobliżu, jak np. Thomas Freitag, kantor w kościele ewangelickim w Wołowie (Wohlau) w l. 1641–48, zob. Lothar Hoffmann-Erbrecht, „Wohlau”, w: *Schlesisches Musiklexikon*, red. Lothar Hoffmann-Erbrecht, Augsburg 2001, s. 807.

18 PL-WRk 100 aa (metryki parafii katolickiej w Żmigrodzie), wzmianki w wielu miejscach, w księdze chrztów np.: 12 I 1656, 18 III 1657, 27 IV 1657, 4 XI 1658, 5 XII 1658, 29 III 1659, 14 IX 1659, 14 X 1659, 24 XI 1659, 15 V 1660, 13 XI 1660, 2 V 1662, 27 VII 1662, 14 IX 1662, 25 IX 1662, 10 XII 1662, 28 IV 1663, 6 XI 1663, 7 III 1664, 12 IV 1664, 27 I 1665, 2 II 1666, 2 IV 1668, 15 IV 1668, 5 X 1668, 15 III 1669, 7 XI 1669, 12 VI 1671, 8 I 1672, 30 VII 1672; w księdze ślubów: 10 I 1655, 10 VII 1657, 14 XI 1662.

19 PL-WRk 30 a: „Trachenberg [...] Rector scholae Christophorus Werner Münsterbergensis, a tempore reformationis serviens” (por. *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Breslau* t. 1, red. Joseph Jungnitz Breslau 1902, s. 453). Funkcje kantora i nauczyciela byłyby wówczas często łączone.

20 Ibid. W 1656 r. jako burmistrz Ziębic wymieniany jest Jan Krzysztof Werner, zob.: Franz Hartmann, *Dzieje miasta Ziębice na Śląsku*, przekł. Marek Czapliński, Ziębice 1994, s. 97; jego pokrewieństwo ze żmigrodzkim kantorem pozostaje nieustalone.

w roku 1655 z bliżej nieznaną Ewą Biber z domu Langner²¹, a po jej śmierci w roku 1657 z pochodzącą z protestanckiej rodziny Euphrosiną Gottlibią Guttermuttin²², córką Johanna Guttermutha, superintendenta w Żmigrodzie w l. 1643–50 (lub 1652), wcześniej pełniącego funkcję pastora w miejscowości Powidzko²³. Werner wzmiankowany jest w księgach metrykalnych parafii katolickiej w Żmigrodzie jako kantor i rektor szkoły od początku roku 1655²⁴. W aktach wizytacji biskupiej z l. 1666/67 przy jego nazwisku znalazło się sformułowanie „a tempore reformationis serviens”. Nie jest ono do końca jednoznaczne, wydaje się jednak, że autor akt wizytacji mógł w ten sposób zaznaczyć jego działalność na tym samym stanowisku jeszcze przed rekatolizacją²⁵. Do czasu odnalezienia innych przekazów źródłowych przynależność wyznaniowa Wenera przed rokiem 1655 pozostaje nieznaną. Działał on w parafii przynajmniej do 1672 r.²⁶, a być może nawet kilka lat dłużej. Nie występuje już w aktach wizytacji biskupiej z roku 1677, a w 1682 wymieniony został jako zmarły²⁷. Data i miejsce jego śmierci nie są znane; nie został odnotowany w żmigrodzkiej księdze pogrzebów.

Rękopis zawierający mszę Mielczewskiego jest dziś jedynym zachowanym muzykalium należącym do Christoph'a Johanna Wenera, choć jako kantor i rektor szkoły dysponował on z całą pewnością większą biblioteką. Nie mamy jednak w chwili obecnej żadnych źródłowych podstaw do jej rekonstrukcji. O życiu muzycznym w siedemnastowiecznym Żmigrodzie – zarówno przed rekatolizacją, jak

- 21 PL-WRk 100 aa (metryka ślubów parafii katolickiej w Żmigrodzie): „1655, 10 Januarius. H: Christof Johans Werner wohlwerordneter Schulmeister undt Cantor alhier mit Fraw Eua weylants Hans Bibers hinderlassener wittib undt Hans Langners burgers ehelichen hinderlassenen Tochter”.
- 22 PL-WRk 100 aa (metryka ślubów parafii katolickiej w Żmigrodzie): „1657, 10 Julius. Christof Hans Werner Rector et Cantor Scholae mit Jungfr. Ewphrosina Gottlibia, dass Weyl. H: Johannis Guttermutt gewesenenes Superintendentis eheligen tochter”.
- 23 „Magister Johannes Guttermuth, Superintendent, 1643–1650, vorher Pfarrer in Powitzko. Sein Tochtermann, Diakonus Karl Friedrich Gissau, verwaltete nach seinem Tode das Pfarramt bis zum Sonntag Oculi 1654, d. h. bis zum 1. März; nicht, wie fast überall bemerkt, 22. März”, zob.: Paul Bretschneider, „Geschichte der Pfarrkirche zur heiligsten Dreifaltigkeit in Trachenberg”, *Schlesisches Pastoralblatt* 28 (1907) nr 22, s. 216. Karl Friedrich Gissau, drugi zięć Guttermutha i jego następcą w Żmigrodzie, był jednym z wydawców tzw. wielkiego kancjonału wrocławskiego, szerzej zob. np.: Aleksander Rembowski, „Wydawcy Wielkiego Kancjonału Wrocławskiego z roku 1673”, *Pamiętnik Literacki* 45 (1954) nr 3, s. 230–231.
- 24 PL-WRk 100 aa (metryka ślubów parafii katolickiej w Żmigrodzie): „1655, 10 Januarius. H: Christof Johans Werner wohlwerordneter Schulmeister undt Cantor alhier”.
- 25 Sformułowanie „tempus reformationis” może jednak również oznaczać moment zmiany (wyznania), czyli w tym przypadku dekretu o rekatolizacji – „a tempore reformationis” datowałyby w takim przypadku początek działalności Wenera właśnie na rok 1654. W księdze chrztów z pobliskich Prusic (Prausnitz) przejęcie kościoła przez katolików odnotowano na przełomie marca i kwietnia 1654 r. właśnie słowami „bey der Reformation”, zob.: PL-WRk 139 f pod tymi datami.
- 26 30 VII 1672 r. wymieniony jest w żmigrodzkiej księdze chrztów jako „Christophorus Werner Cantor”, zob. PL-WRk 100 aa (chrzty) pod tą datą.
- 27 PL-WRk 100 aaa (metryka ślubów parafii katolickiej w Żmigrodzie): „1682, 27 Septembr. [...] Anna Eua Rosina Wernerin, des in gott ruhende Joann Christoph Werner gewesenenes burgers undt Schulmeisters seiner hinterbliebene Eheleibliche Jungfrawe tochter”.

i po niej – literatura przedmiotu nie wspomina. Jedynie w cytowanym już artykule Paula Bretschneidera wynotowane zostały, prawdopodobnie z akt wizytacji, wzmianki o znajdującym się w kościele pozytywie²⁸, a później także o organach²⁹.

Na podstawie innego źródła można jednak postawić hipotezę, że Christoph Johannes Werner był nie tylko kantorem i nauczycielem, lecz także kompozytorem. W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie znajduje się pochodzący z 1662 r. rękopis zawierający dwa opracowania antyfony *Ave Regina caelorum* na głos solowy i basso continuo, których autor podpisany został jako „D.C.J. Werner”³⁰. Przekaz ten pozostaje obecnie unikatowy dla obu utworów, nie ma więc możliwości weryfikacji atrybucji. Identyfikację kompozytora Wenera o inicjałach imion C.J. (D. jest tu najprawdopodobniej skrótem słowa „Dominus”) z kantorem i nauczycielem Christopphem Johannesem również można by podawać w wątpliwość. Za powiązaniem tych dwóch przekazów – mszy Mielczewskiego i antyfon Wenera – przemawia jednak jeszcze jeden argument. Oba rękopisy, przynajmniej przez pewien czas, miały wspólnego posesora, podpisanego na kartach tytułowych monogramem I.C.Z.

Oprócz dwóch rękopisów omówionych wyżej, tym samym monogramem podpisanych jest również szesnaście innych rękopisów muzycznych pochodzących z II poł. XVII w., zachowanych w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej, wyodrębnionych jako zbiór proveniencyjny (na podstawie monogramu posesora) podczas szczegółowej kwerendy magazynowej. Kolekcja ta, licząca sto siedem utworów (z czego około połowa zachowana jest niekompletnie), jest obecnie opracowywana i szczegółowo badana. Na podstawie wpisu na karcie tytułowej jednego z rękopisów, informującego o tym, że właściciel i kopista, podpisujący się monogramem I.C.Z., był w roku 1664 kantorem w Namysłowie³¹, można powiązać cały zbiór z tym właśnie ośrodkiem. W literaturze przedmiotu uczynił to już Ernst Kirsch w roku 1922³²; pisał on jednak o jedenastu rękopisach, i jest już dziś praktycznie niemożliwe do ustalenia, które jednostki miał na myśli, spośród osiemnastu zachowanych obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej, opatrzonych tym monogramem.

28 „Auf dem Musikantenchor war nur ein kleines Orgelpositiv”, Paul Bretschneider, op. cit., s. 217. PL-WRk 30 a: „organum minus, quod positivum vocant”, por.: *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, op. cit., s. 452.

29 W aktach wizytacji z roku 1677 organy określono jako nowe, wybudowane przed trzema laty („Organum novum ante tres annos erectum”, PL-WRk II b. 142, zob. także *Protokoły powizytacyjne archiprezbiteratu żmigrodzkiego i sycowskiego z 1677 roku*, wyd. Józef Pater, Wrocław–Warszawa 1990, s. 25. Bretschneider, na nieznaną nam dziś podstawie, przesuwa datę wybudowania organów z roku 1674 na 1676: „Gallus starb am 4. April 1677. Ein Jahr vorher hatte die Kirche eine neue Orgel erhalten”, tegoż: op. cit., s. 217.

30 PL-Wu RM 6310: okładka, bc: „Duo Ave Regina | aliquot. | Sola voce | D. C. J. Weneri | N.º 1. |”. Po lewej, inną ręką: „G. Th.S.”, po prawej: „J.C.Z. | Pr. 1662”.

31 PL-Wu RM 6293: „XXX | Concertus sacri | voce sola | Pro omni tempore | Variorum Authoru[m] | Scripti Namsl. | A[nn]o 1664 | ad finem | vergen., | te | à | J.C.Z. | Cant[ore]. ibid[em]”.

32 „Namslau 11 Mq (bezeichnet mit I.C.Z.)”, por. Ernst Kirsch, *Die Bibliothek des Musikalischen Instituts bei der Universität Breslau. Ein Beitrag zur Kenntnis von dem Anteil Schlesiens an den musikalischen Strömungen des 16.–18. Jahrhunderts*, Breslau 1922, s. 8.

Monogramista I.C.Z. zidentyfikowany został jako Joannes Chrysostomus Zalski, kantor katolickiego kościoła parafialnego pw. św. Piotra i Pawła w Namysłowie, występujący wielokrotnie na kartach ksiąg metrykalnych, rachunków i akt wizytacji biskupich dotyczących tej parafii w l. 1665–78³³. Wspomniany wpis na rękopisie muzycznym PL-Wu RM 6293, dokumentujący zatrudnienie Zalskiego jako kantora w Namysłowie, nie jest jednak najwcześniejszą informacją dotyczącą jego osoby. Przynajmniej od roku 1657 do 1664 pracował on jako kantor i nauczyciel w parafii św. Jakuba w Prusicach koło Żmigrodu, co potwierdzają wpisy w tamtejszych księgach metrykalnych³⁴. Tam też sporządził własnoręcznie odpis dwóch antyfon Wenera PL-Wu RM 6310, co potwierdza skrótowa nota na karcie tytułowej: „Pr. 1662”. Na obecnym etapie badań nie wiemy, czy Prusice były jego pierwszym miejscem pracy. Nie wiemy również, kiedy dokładnie się urodził; przypuszczalnie miało to miejsce w latach trzydziestych XVII wieku. Akta wizytacji biskupich określają go jako „Iutzinensis [Tutzinensis?]”³⁵, „Cassubita natione, Patria Tucznensis”³⁶; wobec braku zachowanych ksiąg metrykalnych nie wiadomo jednak dziś nawet, w której z miejscowości o nazwie Tuczo przyszedł on na świat³⁷. Namysłów nie był ostatnim miejscem jego pracy w charakterze kantora; w roku 1678 lub 1679 z bliżej nieznanых przyczyn przeprowadził się on o 30 km na południowy zachód i został kantorem rekatolizowanego niedługo wcześniej (1676) kościoła zamkowego w Brzegu, gdzie działał aż do śmierci w lutym 1705 roku. Jego działalność w Brzegu poświadcza zapis kronikarski oraz wpisy w księgach metrykalnych kościoła zamkowego³⁸ (księgi te częściowo, podobnie jak w prusickim i namysłowskim okresie swojej działalności, prowadził on własnoręcznie).

33 PL-WRk 281 (metryki parafii katolickiej w Namysłowie), wzmianki w wielu miejscach, np. w księdze chrztów PL-WRk 281 e – 12 IV 1667, 18 VIII 1669; w księdze chrztów PL-WRk 281 g – 10 II 1671, 17 VII 1671, 19 IX 1672, 16 IV 1673, 5 V 1674, 4 VIII 1674, 11 XII 1675, 22 VII 1676, 18 IX 1676, 27 VIII 1677; w księdze pogrzebów PL-WRk 281 o – 13 VIII 1665. Akta wizytacji zob. PL-WRk II b. 30 a (1666 r.), PL-WRk II b. 142 (1677 r.). Rachunki zob. PL-WRk OA Namslau 25, wzmianki w l. 1669–78.

34 PL-WRk 139 (metryki parafii w Prusicach), wzmianki w wielu miejscach, np. w księdze chrztów PL-WRk 139 f – 10 V 1657, 20 X 1657, 1 IV 1658, 21 X 1658, 14 XII 1658, 16 V 1659, 1 I 1660, 12 I 1660, 12 IV 1660, 20 IV 1660, 20 VII 1660, 29 VII 1660, 5 IX 1660, 22 X 1660, 31 X 1660, 23 I 1661, 20 III 1661, 21 III 1661, 4 V 1661, 29 V 1661, 29 V 1661, 27 VII 1661, 20 IV 1662, 12 VI 1663, 24 X 1663, 23 III 1664; w księdze ślubów PL-WRk 139 n – 2 VII 1658, 27 IV 1660, 27 IX 1661, 15 II 1662.

35 PL-WRk II b. 30 a: „cantorem Ioannes Chrysostomus Zalski Iutzinensis”, por.: *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, op. cit., s. 505.

36 PL-WRk IIb. 142: „Cantor Joannes Chrysostom[us] Zalsky [!], Cassubita na[ti]one, Patria Tucznensis”.

37 Najbardziej prawdopodobne wydaje się Tuczo w woj. zachodniopomorskim, w pow. waleckim, oraz Tuczo w woj. kujawsko-pomorskim, ok. 11 km na północny zachód od Inowrocławia.

38 PL-WRk 377 a (metryka chrztów parafii katolickiej w Brzegu): 6 VIII 1686 „Johannes Chrysostomus Zalski Cantor bey der Schloskirche”; 25 IX 1689 „Joan: Chrysostom[us] Zalsky hiesiger Schloßkirch Cantor”; 16 I 1690 „Joannes Chrysostom[us] Zalsky SchlossCantor”. Zob. także: Karl Friedrich Schönwälder, *Geschichtliche Ortsnachrichten von Brieg und seinen Umgebungen: Befestigung der Stadt. Schloß- und Stifts-Platz*, t. 2, Brieg 1847, s. 293; „Cantoren waren in derselben Zeit: Joh. Chrysostomus Zalsky, zugleich Schulhalter 1679–1705”.

Dwa rękopisy powiązane ze Żmigrodem (jeden – proveniencją, drugi – postacią kompozytora) znajdujące się w kolekcji muzykaliów kantora z Namysłowa nie są jedynym dowodem kontaktów, również w zakresie kultury muzycznej, między tymi dwoma ośrodkami. Sama przeprowadzka Joannesa Chrysostomusa Zalaskiego do Namysłowa z Prusic koło Żmigrodu w roku 1664 może już być skutkiem ich wcześniejszego istnienia. Kiedy około piętnaście lat później po raz kolejny zmieniał on miejsce pracy, przenosząc się do Brzegu, na jego miejsce do Namysłowa przybył właśnie kantor ze Żmigrodu, Joannes Ferdinandus Ignatius Kalder. Nie wiemy, jak długo trwało jego zatrudnienie i czy od początku miało jedynie charakter czasowego zastępstwa. W lutym 1678 r. przebywał on jeszcze w Żmigrodzie³⁹, w marcu i sierpniu 1679 r. jego obecność dokumentują księgi metrykalne w Namysłowie⁴⁰, a od roku 1681 aż do śmierci w styczniu 1690 r. jest on wzmiankowany z powrotem w Żmigrodzie⁴¹. Kwestii tej nie rozjaśniają zachowane rachunki parafii w Namysłowie, według których w roku 1681 wypłacono bliżej niezidentyfikowanemu kantorowi pensję jedynie za 2,5 kwartału (pół prawdopodobnie z zaległości za poprzedni rok) z zaznaczeniem, że przez pozostałe dwa kwartały był on nieobecny, a jego obowiązками (i wypłatą) dzielili się rektor i konrektor⁴². Jeśli jednak Kalder był już w marcu tego roku obecny z powrotem w Żmigrodzie na chrzcie swojego dziecka, wątpliwe, by jego zatrudnienie w Namysłowie trwało formalnie aż do czerwca⁴³. Pozostaje dziś również niejasne, czy wzmianki w rachunkach dotyczące wystawiania spektakli pasyjnych w namysłowskim kościele w l. 1678⁴⁴ i 1679⁴⁵ mają jakikolwiek związek z działalnością kantora Kaldera; są to jedyne tego typu wzmianki w całej księdze rachunkowej obejmującej l. 1669–89.

Kolejną postacią łączącą te dwa ośrodki był pochodzący z Wrocławia organista Joannes Christophorus Jockisch (wymieniany w źródłach archiwalnych również jako

39 PL-WRk 100 aaa (metryka chrztów parafii katolickiej w Żmigrodzie): „1687, 16 Februarij. [...] Patten. Joannes Ferdinandus Ignatius Kalder Rector u. Cantor”.

40 PL-WRk 281 g (metryka chrztów parafii katolickiej w Namysłowie): „1679, 2 Martij [...] Joannes Ferdi: Ignati[us] Kalder Cantor”; PL-WRk 281 o (metryka pogrzebów parafii katolickiej w Namysłowie): „1679, 25 Augusti [...] Johan Ignati[us] Kalder cantor, sein kinde Juliana Regina”.

41 PL-WRk 100 aaa (metryki parafii katolickiej w Żmigrodzie), wzmianki w wielu miejscach, w księdze chrztów np. 26 III 1681, 29 II 1683, 18 XII 1684, 20 VII 1686, 12 X 1687, 25 IV 1688, 9 VII 1689; w księdze ślubów 4 VIII 1682; w księdze pogrzebów 12 I 1690.

42 PL-WRk OA Namslau 25, 1681: „Dem Cantori v. 2 ½ quartal: laut quittung [=] 15 thl. [...] NB Hirbey ist Zuerinnern d. 2 Quartal: des Cantor: in abwesenheit seiner, dem Rector: w. Conrect: laut quittung ingetheilet worden seyn: Dem Cantori von 3 ½ quartal [=] 21 thl.”

43 Niedziela Trójcy Świętej, będąca zwyczajowo końcem drugiego kwartału, przypadała w roku 1681 1 czerwca.

44 PL-WRk OA Namslau 25, 1678: „Gemeine Außgaben. [...] Vor das Theatrum & declama[tio]n[e] beym heyl. Grabe zu mach und abzunchmen geben 18 gr.”

45 PL-WRk OA Namslau 25, 1679: „d. 9 [Aprilis] dem Todtengräber selbander von 3 tag so in der Kirch zu aufbauung des Theatri, als am Charfreytage die Comedie gehalten, v. von abtragen der gestühle von dem par Chore tägl: geben beyden 6 gl. [=] 18 gr.”

Joks, Jogs i Jusck). W roku 1666 wymieniony został w aktach wizytacji biskupiej jako organista w Żmigrodzie, działający na tym stanowisku od czterech lat⁴⁶. Najpóźniej na początku 1668 r. zmienił on miejsce zatrudnienia i pracował odtąd jako organista w kościele w Namysłowie; w l. 1668–74 był pięciokrotnie wzmiankowany w tamtejszej metryce chrztów jako ojciec chrzestny⁴⁷. W 1677 r. wstąpił do namysłowskiego klasztoru franciszkanów obserwantów i przyjął imię Benedictus, co odnotowuje kronika zakonna⁴⁸.

Powiązania kulturowe między Żmigrodem a Namysłowem, oddalonymi od siebie o ok. 80 km w linii prostej, nie pozostającymi, jak się wydaje, na tym samym szlaku, na obecnym etapie badań sprawiają wrażenie dość zagadkowych. Nie wiemy dziś, z jakich powodów Joannes Chrysostomus Zalaski w roku 1664 zakończył działalność na stanowisku kantora i nauczyciela w Prusicach koło Żmigrodu i przeniósł się właśnie do Namysłowa. Christoph Johannes Werner był mu prawdopodobnie znany osobiście, co więcej, obaj kantorzy mogli być ze sobą daleko spowinowaceni, ponieważ zarówno żona Wenera (Euphrosina Gottlibia), jak i matka żony Zalaskiego, Gottlibii (Susanna Arnoldin) były z domu Guttermuttin⁴⁹. Być może Zalaski znał również Johannes Ignatiusa Kaldera, którego po latach mógł poprosić o zastępstwo w Namysłowie, gdy sam przeniósł się do Brzegu. Osobiste kontakty między wyżej wymienionymi osobami wykluczałyby jednak raczej możliwość popełnienia błędu przez autora noty własnościowej w rękopisie z mszą Mielczewskiego, czego efektem byłoby pomylenie dwóch żmigrodzkich kantorów, Christopha Johannes Wenera i Johannes Ignatiusa Kaldera, i połączenie ich w postaci o imionach Christophorus Ignatius, występującą w notce własnościowej w rękopisie PL-Wu RM 6243.

Niezależnie od przebiegu kontaktów kulturowych i wymiany repertuaru między Żmigrodem a Namysłowem, jedyny znany obecnie kompletny przekaz *Missa super O gloriosa Domina* najprawdopodobniej przebył właśnie taką drogę, choć nie potrafimy jeszcze powiedzieć, z czyjej inicjatywy i kiedy dokładnie miało to miejsce. Ostatecznie

46 PL-WRk 30 a: „Organista Ioannes Christophorus Iockisch Vratislaviensis, quatuor iam annis serviens” (por. *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, op. cit., s. 453).

47 PL-WRk 281 e (metryka chrztów parafii katolickiej w Namysłowie): „1668, 4 Martij. Joan Christoph. Jophe Organista”; PL-WRk 281 g (metryka chrztów parafii katolickiej w Namysłowie): „1671 26 Sept. Joan. Christoph. Joks Organista”, „1673, 9 De:[cembri] Joann. Christoph. Jokisch Organist”, „1673, 16 Decemb. Joann. Christoph Jusck Organist”, „1674 29 Sept. Joanns Christophor[us] Jogs Organist”.

48 *Archivum conventus Namslaviensis*, CZ-Pak inv. č. 453 no. 60: „Anno 1677. die 14. Majj solemniter Professionem in Ecclesia nostra emisit Fr. Benedictus Jockisch, Ordinem ingrediens, postquam octo annis ibidem in Ecclesia Parochiali Organistam egisset”.

49 Zob. PL-WRk 139 n (metryka ślubów parafii św. Jakuba w Prusicach): 27 IV 1660 r.: „H. Joannes Chrisostomus Zalasky Schulmeister alhier, mit Jungf. Gottliebe. H. Martinj Arnold Ambs Secretarij in der hoch Grafl. Hatzfeldischern herschaft Jungf: Tochter. Testes H. Adam Rogosowsky burgrafe. H. Caspar Pfarrer von Bowitzkow”; PL-WRk 139 f (metryka chrztów parafii św. Jakuba w Prusicach): 15 X 1656 r.: „Susanna Arnoldin gebohrne Gudermuttin”; 19 X 1656 r.: „Fraw Susanna Arnoldin des hern Ambs Secretarij Ehefraw. undt fraw Efosina gebohrene Gudermuttin”, zob. także przyp. 22 niniejszego tekstu.

włączony został do kolekcji muzykaliów należących do kantora Joannesa Chrysostomusa Zalaskiego, obok rękopisów z utworami takich kompozytorów jak Alessandro Grandi, Gasparo Casati, Giovanni Antonio Rigatti czy Tobias Zeutschner.

W toku dalszych badań nad transmisją tego repertuaru zasadna byłaby być może próba sporządzenia *stemma codicum* dla znanych dziś przekazów *Missa super O gloriosa Domina*. Na obecnym etapie badań nad tymi rękopisami oraz nad kulturą muzyczną siedemnastowiecznego Śląska trudno stwierdzić, czy przekazy te mogły mieć wspólne źródło, lub czy rękopiśmienna antologia przechowywana dziś w Krakowie i Berlinie mogła stanowić źródło dla rękopisów ze Szlichtyngowej i Żmigrodu, oraz czy mogła być ona w jakikolwiek sposób powiązana z działalnością kierowanej przez Mielczewskiego kapeli biskupa Karola Ferdynanda Wazy podczas jego śląskich podróży⁵⁰.

NEW FINDINGS CONCERNING THE PROVENANCE OF ONE SOURCE
OF MARCIN MIELCZEWSKI'S
MISSA SUPER O GLORIOSA DOMINA, MS PL-WU RM 6243

This text presents new findings concerning the origin of one of the three sources of Marcin Mielczewski's *Missa super O gloriosa Domina*: a manuscript held in Warsaw University Library under the shelf-mark RM 6243. In the existing subject literature, this manuscript has been linked to Żmigrod, on the basis of provenance notes; one of its owners, a Theophilus Freytag, has also been identified. Archive research has led to the discovery of two other owners, signed

50 O powiązaniu śląskich przekazów utworów Marcina Mielczewskiego z pobytem kompozytora na Śląsku w czasie podróży biskupa Karola Ferdynanda pisze Barbara Przybyszewska-Jarmińska: „Im Jahr 1650 jedoch verbrachte Mielczewski einige Monate in den Residenzen der Breslauer Bischöfe in Nysa (Neiße) und Opole (Oppeln); in dieser Zeit besuchte er auch Wroclaw. Entsprechend seiner testamentarischen Verfügung ging Mielczewskis gesamter kompositorischer Nachlass in den Besitz Karl Ferdinands über. Vermutlich führten die bischöflichen Musiker diese Musikalien mit sich, als sie sich 1652–1654 – also kurze Zeit nach dem Tod des Komponisten – im Gefolge Karl Ferdinands in Schlesien aufhielten [...]. Wie bereits dargelegt wurde, kennen wir mittlerweile die biographischen Verbindungen des Komponisten nach Schlesien, wissen wann er persönlich hier anwesend war und können mit guten Gründen vermuten, dass er selbst 1650 zahlreiche seiner Werke mit nach Schlesien brachte und dass zwischen 1652 und 1654 sein gesamter musikalischer Nachlass in das Bistum Wroclaw gelangte. In diesem Zusammenhang sie darauf hingewiesen, dass mindestens zwei Kopien der *Missa super O gloriosa Domina* kurz nach Mielczewskis dortigem Aufenthalt in Schlesien geschrieben wurden”, zob.: B. Przybyszewska-Jarmińska, „Die Überlieferung der geistlichen Musik von Marcin Mielczewski”, op. cit., s. 262–264.

with their monograms in the provenance notes. The first was Christoph Johann Werner, a cantor of the Catholic parish in Żmigród in the years 1655–72; the second was Joannes Chrysostomus Zalaski, a cantor of the Catholic parishes in Prusice near Żmigród (1657–64), Namysłów (1664–78) and Brzeg (1678–1705). Thus MS PL-Wu RM 6243 is an example of the reception of Mielczewski's work in Catholic centres in Silesia – the only known example whose provenance is confirmed by sources. The author discusses both the newly-discovered owners of the manuscript and also the historical context, such as the documented links between the music environments of Żmigród and Namysłów (where the manuscript was probably used).

Translated by Paweł Gruchala

Katarzyna Spurgjasz, doktorantka w Instytucie Muzykologii Uniwersytetu Warszawskiego, przygotowuje dysertację dotyczącą tradycji muzycznych klasztoru kanoników regularnych na Piasku we Wrocławiu. Jest pracownikiem Gabinetu Zbiorów Muzycznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, gdzie opracowuje nowożytny muzykalia z terenu Śląska.
katarzyna.spurgjasz@uw.edu.pl

Seria „Ikonografia muzyczna. Studia i materiały”

Tom 1: Z badań nad ikonografią muzyczną do 1800

Źródła – problemy – interpretacje

redakcja Paweł Gancarczyk

Tom 2: Muzyka w sztukach wizualnych XIX–XXI wieku

redakcja Jolanta Guzy-Pasiak

Tom 3: Music, Politics and Ideology in the Visual Arts

edited by Paweł Gancarczyk & Dominika Grabiec

www.ispan.pl/wydawnictwa/ksiazki

isnydawnictwo@ispan.pl
